

Остапенко Александр Анатолійович,
старший науковий співробітник, доцент кафедри європейської інтеграції
ОРИДУ НАДУ при Президентові України, к. військ.н.

Орел Михайло Петрович,
начальник відділення оперативно-розшукового підрозділу
Південного регіонального управління ДПС України

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті досліджено механізми реформування антикорупційної політики в сфері загальної середньої освіти.

Ключові слова: середня освіта, корупція, благодійна діяльність, бюджетні кошти.

**Ostapenko Alexandr,
Orel Mihail**

ANTI-CORRUPTION POLICY IN THE FIELD OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Problem setting. Today the issue of anti-corruption policy in general in Ukraine is more than ever. Unfortunately, any significant anti-corruption reforms in general education is not fixed, although the fight against corruption is an important task for the Ukrainian government, and society. Of particular importance, such reforms become, especially when it comes to integration into European structures, creating platforms for education and training of young generation of Ukraine.

Recent research and publications analysis. Many Ukrainian scientists have studied ways to reform education in Ukraine. An important contribution in this area has been made through the work I. O. Vakarchuk, A. M. Aleksyuk, M. H. Stelmahovych, D. O. Thorzhevsky, M. B. Yevtuh and more.

However, the problem of corruption in education and studied enough in the context of Ukraine's European integration requires defining adequate proposals and decisions.

The paper objective is analysis of the situation with the state against corruption in the field of general education and determine the most effective proposals to help optimize power to eradicate this phenomenon in structures that are responsible for education and training from childhood citizens of Ukraine - future patriots.

The paper main body.

The problem of underfunding such areas as education and health, which are free of charge for the citizens of Ukraine are guaranteed by the Constitution of Ukraine, largely solved by the citizens of Ukraine.

This problem is present not only in Ukraine but also in other countries, which are called developed, but there are first, recognized, and secondly, solved. Despite the significant amount allegedly the regulations that govern the posting of donations in Ukraine, their use and efficiency is low.

Fundraising in secondary schools in reality are usually made in cash without providing any cash orders (receipts). Another prerequisite to abuse is conditional voluntary donations. That is actually guide schools through teachers actually forced to make "voluntary" contributions.

Thus in secondary schools Ukraine continues to function procedure to collect the shadow of cash, most of which are not in property and anyone not properly checked.

Also deserves special attention the issue of differences quantities funding for the pupil, which vary not only in different districts, cities and regions of Ukraine, and even in other parts of the city. Virtually no financial autonomy obscheuchebnyh institutions, funding should not directly dependent on the quantity and quality of education. Planning costs made under estimates to reimburse the costs of maintaining the institution rather than funding specific educational needs of students (pupils), and the current allocation of financial resources is not transparent.

Conclusions of the research. Analysis of anti-corruption policy in general

education indicates the presence of certain problems.

Successful implementation of changes proposed by the research results in the article provide the ability to control the posting and use of charitable (voluntary) contributions improve the possibilities for public control of the financial activities of educational institutions will allow more effective use of budget funds and benefits of the market economy, minimize the risks of corruption in education and as a result in the long run improve the general education level of citizens of Ukraine.

Keywords: secondary education, corruption, charity, budgetary funds.

Остапенко Александр Анатольевич,

Орел Михаил Петрович

АНТИКОРРУПЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье исследованы механизмы реформирования антикоррупционной политики в сфере общего среднего образования.

Ключевые слова: среднее образование, коррупция, благотворительная деятельность, бюджетные средства.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науково-практичними завданнями. На сьогодні питання антикорупційної політики загалом в Україні стоїть як ніколи гостро. На жаль, будь-яких помітних антикорупційних реформ в сфері загальної освіти не зафіксовано, хоча боротьба з корупцією є важливим завданням як для української влади, так і для суспільства. Особливого значення такі реформи набувають, насамперед, коли йдеться про інтеграцію в європейські структури, створення майданчику для виховання та освіти молодого покоління громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато українських вчених досліджували шляхи реформування освіти в Україні. Важливий внесок в цій

сфері було зроблено завдяки працям І. О. Вакарчука, А. М. Алексюка, М. Г. Стельмаховича, Д. О. Тхоржевського, М. Б. Євтуха та інших.

Водночас проблема корупції в освіті досліджена недостатньо, та в контексті європейської інтеграції України потребує визначення адекватних пропозицій та рішень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значні законодавчі ініціативи, такі як прийняття Антикорупційної стратегії на 2014-2017 роки, створення Національного антикорупційного бюро, Національного агентства з питань запобігання корупції, а також жваві обговорення на громадському рівні, тема державної антикорупційної політики саме в сфері освіти потребує більш ґрунтовного наукового аналізу, оскільки вищевказані нормативно-правові акти не вирішують таких проблем, як недостатнє фінансування освітніх статей державного бюджету, що є однією з причин напівлегальних зборів коштів в навчальних закладах на ремонти та інші потреби, факти хабарництва в закладах освіти за успішну здачу екзаменів, покупку дипломів (атестатів) про освіту тощо.

У зв'язку з цим, **метою статті** є аналіз ситуації зі станом протидії корупції в сфері загальної освіти та визначення найбільш ефективних пропозицій, які допоможуть оптимізувати сили щодо викорінення цього явища в структурах, які відповідальні за виховання та навчання з дитинства громадян України – майбутніх патріотів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналізуючи причини виникнення такої проблематики, як різноманітні збори коштів в навчальних закладах на цілі забезпечення навчального процесу та матеріально-технічні засоби, першочерговою можливою передумовою визначається недостатнє бюджетне фінансування закладів освіти, що є традиційною проблемою не тільки для вітчизняної освіти, а й для інших бюджетних відомств, організацій та установ. Але з'ясовується, що згідно зі статистичними даними, загальні видатки зведеного бюджету на загальну

середню освіту зростають з року в рік, а саме фінансування освіти в Україні можна було б назвати кращим, ніж в деяких провідних країнах світу – протягом 2005-2013 рр. воно складало 2,5–3,1 % валового внутрішнього продукту (ВВП) на загальну середню освіту та 6,1–7,3 % ВВП на освіту загалом, тоді як у Німеччині видатки на освіту складають 4,4 % ВВП, в Японії – 3,4 %, Іспанії – 4,4 %, Італії – 4,3 %, США – 5,5 %, Франції і Великій Британії – 5,6 % [4].

Законодавством України закріплено, що держава повинна забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому 10 % національного доходу, які становлять приблизно 8 % ВВП [5, с. 3], та цього обсягу асигнувань на освіту поки що не досягнуто. Водночас багато зарубіжних країн мають нижчий рівень інвестування коштів в освіту порівняно з Україною, але відрізняються набагато кращими показниками якості освіти. У зв'язку з цим особливої уваги в нашій країні заслуговують питання ефективності використання виділених на освіту коштів, а не лише фактичні їх обсяги.

Проблема недофінансування таких сфер, як освіта та здоров'я, безкоштовність яких для громадян України гарантується Конституцією України, традиційно вирішується за рахунок тих же самих громадян України.

Ця проблема присутня не тільки в Україні, але і в інших країнах, які прийнято називати розвинутими, але там вони, по-перше: визнаються, по-друге: вирішуються. Наприклад в Польщі, яка за рівнем ВВП на душу населення в країнах ЄС займає не останнє місце, не приховується проблема недостатнього фінансування середньої освіти. Вирішується вона за рахунок благодійних внесків від батьків школярів, які здійснюють добровільні внески на відповідні банківські рахунки закладів освіти.

В Україні також наявна схожа нормативно-правова база. Так, згідно з листом Міністерства освіти і науки України від 08.05.2014 року № 1/11-6797 до нормативно-правових актів, що регулюють сферу благодійної діяльності в сфері освіти відносяться:

- Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» ;

- Бюджетний кодекс України (в частині питань, пов'язаних із благодійною діяльністю);
- Порядок розподілу товарів, отриманих як благодійна допомога, та контролю за цільовим розподілом благодійної допомоги у вигляді наданих послуг або виконаних робіт, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.08.1998 року № 1295;
- Порядок отримання благодійних (добровільних) внесків і пожертв від юридичних та фізичних осіб бюджетними установами і закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, науки, спорту та фізичного виховання для потреб їх фінансування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 04.08.2000 року № 1222;
- Інструкція з обліку запасів бюджетних установ, затверджена наказом Державного казначейства України від 08.12.2000 року № 125;
- Положення з бухгалтерського обліку необоротних активів бюджетних установ, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 26 червня 2013 року № 611.

Незважаючи на нібито значну кількість керівних документів, які регламентують питання оприбуткування благодійних внесків, їх застосування та ефективність знаходиться на низькому рівні.

За останніми даними Державного комітету статистики, в Україні функціонує 17604 загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчається на початок 2014/2015 навчального року 3 757 063 учнів. В середньому за одного школяра в місяць в навчальних закладах збирають 100-200 гривень. Таким чином в місяць на «благодійні цілі» в загальноосвітніх закладах України всього збирається близько 375 – 750 мільйонів гривень, а за 9 місяців навчального року дана сума може перевищувати 3,3 мільярди гривень, що приблизно складає десяту частину від коштів, які виділені на фінансування загальної середньої освіти в 2014 році. Виникає питання, яким чином ці благодійні кошти оприбутковуються і наскільки прозоро витрачаються.

Згідно з листом-відповіддю Міністерства освіти та науки України від 12.06.2015 року № 1/11-8175 благодійні внески можуть надходити безпосередньо на спеціальний реєстраційний рахунок у Державному казначействі або до каси навчального закладу з подальшим зарахуванням на рахунок. Слід зауважити, що збір коштів в загальноосвітніх закладах в реальності, як правило, здійснюється в готівковій формі без надання будь-яких касових ордерів (квітанцій), що є *першою* передумовою для зловживань та порушенням вимог «Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні», затвердженого постановою Правління НБУ від 15.12.2004 року № 637.

Другою передумовою до зловживань є умовна добровільність благодійних внесків. Тобто, насправді керівництво навчальних закладів через викладачів фактично примушує робити «добровільні» внески. Ненадання чергового внеску відображається на оцінках школяра, батьки якого з об'єктивних причин не можуть або не хочуть робити благодійні внески. Формально відповідно до п. 5 ст. 7 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» особи, які перебувають на державній або іншій публічній службі, не мають права здійснювати публічний збір благодійних пожертв. Більше того, при умові нечесного або нецільового витрачання зібраних благодійних внесків, дії вчителів та керівництва навчальних закладів відповідно до листа Міністерства юстиції від 12.05.2015 року № О-6791/11 підпадають під ознаки кримінального правопорушення, передбаченого частинами 3 та 4 ст. 354 Кримінального кодексу України «Одержання незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації».

Благодійні організації, які б мали займатися збором коштів та спонсоруванням проблем конкретного навчального закладу, не знайшли своєї масової реалізації, в зв'язку зі складністю реєстрації, небажанням батьків брати додаткове навантаження та займатись бухгалтерськими і організаційними

питаннями благодійної організації, яка, до речі, їх може цікавити тільки на період навчання дитини в закладі.

Таким чином в загальноосвітніх закладах України продовжує функціонувати процедура зі збору тіньової готівки, більшість з якої не оприбутковується та ніким належно не перевіряється. Так, згідно з листом Державної фінансової інспекції України від 29.05.2015 року № 03-16/529 під час перевірок 525 закладів освіти протягом 2014 року було виявлено тільки три заклади освіти, які порушили порядок оприбуткування благодійної допомоги, а саме не здали 6,1 тисяч гривень до каси та не надали документальне підтвердження її витрачання. Державна фіскальна служба України, до компетенції якої відноситься контроль обігу готівки, на запит згідно із Законом України «Про доступ до публічної інформації» не надає статистичних даних щодо кількості перевірок закладів освіти та кількості виявлених порушень щодо порядку обліку готівки.

Міністерство освіти та науки України листом від 13.08.2015 року № 1/11-11783 в свою чергу сповістило, що не відкривало рахунки для оприбуткування благодійних внесків в 2014 році та не володіє даними щодо кількості благодійних внесків, які оприбутковані загальнонавчальними закладами (далі – ЗНЗ) освіти протягом 2014 року. На підставі зазначених даних можна зробити висновок про поверхове відношення до стану фінансування підзвітних установ загальної середньої освіти та неефективну аналітичну роботу Міністерства освіти і науки України.

Аналізуючи причини неефективного застосування нормативно-правової бази фінансування закладів освіти, встановлюємо, що однією з причин такої катастрофічної ситуації є не тільки банальне недофінансування, але і такий фактор, як застарілий метод прийняття бюджету на наступний рік спираючись на показники виконання кошторису за попередні періоди. Цей діючий сьогодні механізм фінансування закладів загальної середньої освіти, що базується на кошторисному методі, визначає цільове призначення і спрямування бюджетних асигнувань, передбачає суворе дотримання

фінансових планів, фактично є негнучким пережитком радянського минулого. Другою причиною є застаріла структура фінансування ЗНЗ, коли бухгалтерські операції та рахунки обслуговують відділи освіти райдержадміністрації, тобто ЗНЗ не є самостійною юридичною особою, а його керівництво самостійно не розпоряджається бюджетними коштами. Для їх оприбуткування та освоєння керівництву ЗНЗ потрібні підписи та печатки керівництва відділу освіти. Дані обставини є *третьою* передумовою до корупції в сфері освіти.

Керівник загальнонавчального закладу на догоду вищому керівництву, як правило, намагається подати пропозиції на наступний бюджетний рік, які б не перебільшували розміру наявного бюджету поточного року. Тому обставини, які склались в механізмі фінансування навчального закладу, спонукають керівників загальнонавчальних закладів вирішувати значну частину фінансових проблем за рахунок батьків чи спонсорської допомоги, а не шляхом проведення ефективної фінансово-економічної діяльності закладу, відповідального витрачання бюджетних коштів. Тим більше кошти, які зекономлені чи заощаджені при виконанні кошторису за будь-яким кодом економічної класифікації, через складні бюрократичні процедури практично неможливо перерозподілити та отримати додаткові кошти на фінансування видатків за іншим кодом.

Також особливої уваги заслуговує питання щодо розбіжності величини видатків на утримання одного учня, які коливаються не тільки в різних районах, містах та областях України, а навіть у районах одного міста. Практично відсутня фінансова самостійність загальнонавчальних закладів, обсяги фінансування не мають прямої залежності від кількості та якості освітніх послуг. Планування витрат здійснюється у рамках кошторису, які відшкодовують видатки на утримання закладу, а не фінансують конкретні освітні потреби учнів (вихованців), а існуючий розподіл фінансових ресурсів не є прозорим.

Вирішенням такого бюрократичного питання може бути запровадження автономії ЗНЗ та нормативно-подушного методу фінансування загальноосвітніх

закладів, який було запропоновано в статті Л. В. Лисяк, О. В. Дубовської [6]. У даній роботі подушний норматив – це мінімально допустимий обсяг коштів, необхідний для реалізації державного стандарту освіти у розрахунку на одного учня (вихованця), який обов'язково враховує видатки на оплату праці працівників ЗНЗ, видатки, безпосередньо пов'язані із забезпеченням навчально-виховного процесу, видатки на господарські потреби та не враховує видатки на оплату комунальних послуг, видатки на утримання будівель та споруд, їх капітальний ремонт тощо, які повинні забезпечуватися додатковими асигнуваннями.

Введення нормативно-подушного методу фінансування дозволить не тільки вирівняти умови здійснення освітніх процесів та забезпечити перехід від фінансування мережі освітніх установ до безпосереднього фінансування освітніх послуг, але й підвищити їх якість та стимулювати кращі регіональні ЗНЗ. Бюджетне фінансування галузі загальної середньої освіти має базуватися на укрупнених нормативах, орієнтованих не на кількість закладів та обсяги фінансування попередніх років, а на показники, які характеризують кінцеві результати діяльності закладів з надання якісних сучасних освітніх послуг.

Надання ЗНЗ більшої самостійності (автономії) у питаннях визначення напрямів використання фінансових ресурсів, розрахованих за нормативами, дозволить ефективніше використовувати бюджетні кошти та переваги ринкової економіки. Автономія ЗНЗ цілком відповідає курсу децентралізації, який декларується у внутрішній політиці України та може стати однією з умов реалізації процесу розширення освітніх послуг, тобто диверсифікації та здатності до змін самої системи загальної середньої освіти, що, в свою чергу, буде сприяти розвитку різноманітних здібностей, полегшенню адаптації у сучасному світі самих учнів.

Хоча фінансова самостійність закріплена в підзаконному акті, постанові Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 року № 778 «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» [7], а саме в п. 5 вказано, що ЗНЗ є юридичною особою, яка має рахунки в установах банків, самостійний

баланс, штамп, печатку, в дійсності же недостатньо застосовується. Можливо, процедура розширення фінансової самостійності затягується з причини того, що новий статут закладу повинен затверджуватись тим самим органом управління освіти, який на даний час і контролює фінансові потоки підопічних ЗНЗ та можливо не бажає втрачати ці важелі впливу.

В ході вивчення діяльності законодавця щодо реформування сфери освіти, вбачається, що антикорупційна складова не зникла з поля зору і врахована в законопроекті «Про освіту» голови парламентського Комітету з питань науки і освіти Лілії Гриневич [8]. Згідно з даним законопроектом передбачається ряд стратегічних новацій, серед яких декілька можна охарактеризувати як антикорупційні, а саме:

Чітко визначені рамки «безкоштовності» освіти. В законопроекті закріплена норма про те, що загальна середня освіта має бути безкоштовною, але окреслені межі, в яких ця освіта безкоштовна (забезпечення підручниками, безоплатне харчування для учнів з 1 по 4 клас, безоплатне підвезення до ЗНЗ для учнів сільської місцевості, інше).

Пропонується новий підхід до фінансування освіти. Так в статті 69 «Загальні положення щодо фінансування освіти» встановлено розмежування обов'язків держави та місцевих бюджетів щодо фінансування різних рівнів освіти. Основна теза щодо середньої освіти в цій статті стосується того, що держава фінансує середню освіту шляхом надання освітньої субвенції місцевим бюджетам. При цьому стаття 70 «Фінансування середньої та професійної освіти» розкриває нову формулу фінансування, яка співпадає з нормативно-подушним методом [6], який був описаний вище. Так в ч. 1 ст. 70 зазначено, що порядок розподілу освітньої субвенції між місцевими бюджетами визначається формулою, в основі якої лежить кількість учнів із врахуванням таких факторів:

- рівень освіти;
- категорія території, де розташований заклад освіти;
- наявність учнів з особливими освітніми потребами;
- особливості навчання учнів з національних меншин;

- необхідність доведення учнів до закладу освіти та з нього.

Як додатковий стимул до покращення якості рівня педагога вводиться процедура державної сертифікації педагогічних працівників, що надасть змогу підвищити заробітну платню від 10–40 % посадового окладу залежно від результатів сертифікації.

1. В статті 23 законопроекту закріплено фундамент для забезпечення автономії закладів освіти. Зокрема вказується, що держава сприяє реалізації академічної, організаційної, кадрової та фінансової автономії закладів освіти. Обсяг автономії закладів освіти різних рівнів визначається спеціальними законами.

2. В статті 29 «Відкритість і прозорість у діяльності закладу освіти» зафіксовано обов'язок закладів освіти формувати відкриті та загальнодоступні ресурси з інформацією про свою діяльність та забезпечувати доступ до таких ресурсів шляхом розміщення їх в інформаційно-комунікаційних мережах, на своїх офіційних веб-сайтах або на офіційних веб-сайтах своїх засновників. Публікуванню підлягає загальна інформація щодо статуту, структури закладу, освітніх програм, даних щодо керівника та педагогічного складу, наявності вакантних посад, наявності гуртожитків та вільних місць, річного звіту та інше.

Серед вищевказаних даних заклад освіти зобов'язаний публікувати порядок надання платних послуг та їх вартість, а також кошторис і звіт про надходження та використання коштів, спрямованих на забезпечення їхньої діяльності. Очікується, що вказані зміни виведуть з тіні доходи ЗНЗ за репетиторську діяльність, яка практикується, коли окремі учні не встигають засвоювати ту чи іншу дисципліну.

У законопроекті не передбачено періодичності публікації кошторисів та звітів, спрямованих на забезпечення їхньої діяльності (в тому числі, які надійшли як благодійна допомога), але ці деталі можуть бути враховані в підзаконних актах.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз стану антикорупційної політики в сфері загальної освіти вказує на наявність таких

проблем, як непрозоре та неефективне використання бюджетних коштів, гальмування втілення наявних нормативно-правових актів, які повинні були полегшити процедуру додаткового (благодійного) фінансування освіти. Сучасний стан антикорупційної політики в освіті потребує змін не тільки в вищій освіті, яка вже реформується відповідно до нещодавно прийнятого Закону України від 01.07.2014 № 1556-VII «Про вищу освіту». Вочевидь адекватної редакції або повної заміни потребують Закони України «Про загальну середню освіту» прийнятий ще в 1999 році, та такий стратегічний документ, як Закон Української РСР «Про освіту», який дістався в спадок ще з радянських часів.

Таким чином, ми бачимо, що в нормативно-правовій базі, що регулює фінансування закладів освіти, є прогалини, які є ґрунтом для корупції і зловживань з боку посадових осіб закладів освіти. Враховуючи вищезазначене, беручи до уваги встановлені передумови корупційних зловживань, пропонується таке.

1. З метою усунення можливості зловживань з готівкою в Законах України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» внести доповнення щодо заборони на оприбуткування закладами освіти добровільних внесків у вигляді готівки. Таким чином, залишиться тільки безготівковий варіант благодійного внеску, який можна бути зробити через банківські установи на чітко визначені рахунки.

2. Закріпити законодавчо прийняттям законопроекту «Про освіту», а також внесенням змін до підзаконного акту «Порядку отримання благодійних (добровільних) внесків і пожертв від юридичних та фізичних осіб бюджетними установами і закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, науки, спорту та фізичного виховання для потреб їх фінансування», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 04.08.2000 року № 1222, більш деталізовану процедуру обов'язкового періодичного (раз на місяць, квартал) звітування про витрачання благодійних внесків та їх залишок на рахунку. Відповідні звіти в обов'язковому порядку мають фіксуватись на

дошках оголошень у закладах освіти та накопичуватись в електронному вигляді на відповідному сайті.

3. З метою прискорення процесу децентралізації та забезпечення автономності загальноосвітніх закладів закріпити законодавчо відповідний статус закладу як юридичної особи, яка має рахунки в установах банків, самостійний баланс, штамп, печатку – доповненням в Законі України «Про загальну середню освіту».

4. З метою більш ефективного використання бюджетних коштів на загальну освіту, на експертному рівні вивчити можливість впровадження фінансування ЗНЗ на підставі нормативно-подушного методу, як це передбачено законопроектом «Про освіту»

Успішне впровадження зазначених змін надасть можливість контролювати оприбуткування та використання благодійних (добровільних) внесків, покращить можливості для громадського контролю фінансової діяльності закладів освіти, дозволить ефективніше використовувати бюджетні кошти та переваги ринкової економіки, мінімізує корупційні ризики в сфері освіти і як результат в довгостроковій перспективі покращить рівень загальної освіти громадян України.

Література.

1. Закон України «Про загальну середню освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.

2. Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

3. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>.

4. Колапс української освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/kolaps_ukrayinskoyi_osviti.html.

5. Красняков Є. В. Державне фінансування не має бути залишковим / Є. В. Красняков // Рідна школа. – 2004. – № 7–8. – С. 3–7.

6. Лисяк Л. В., Дубовська О. В. Удосконалення механізму фінансового забезпечення закладів загальної середньої освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3489>.

7. Постанова Кабінету Міністрів України від від 27.08.2010 року № 778 «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» [Електронний ресурс] :– Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-D0%BF/print1391933736308642>.

8. Законопроект Закону України «Про освіту» [Електронний ресурс] :– Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/citizens/zv%E2%80%99yazki-z-gromadskisty/gromadske-obgovorennya.html>.